

From Employee to Retiree: Life Histories and Retirement in the Netherlands
M. Damman

**FROM EMPLOYEE TO RETIREE: LIFE HISTORIES AND
RETIREMENT IN THE NETHERLANDS**

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. D.C. van den Boom

ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Agnietenkapel
op donderdag 22 mei 2014, te 12:00 uur

door

MARLEEN DAMMAN

geboren te Hoogeveen

Nederlandse samenvatting (summary in Dutch)

Van werknemer tot gepensioneerde: Eerdere levensgebeurtenissen en pensionering in Nederland

Het Nederlandse pensioenlandschap is sterk aan het veranderen. Terwijl in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw vervroegde pensionering eerder de regel dan uitzondering was, is het huidige overheidsbeleid in het licht van de vergrijzende samenleving steeds meer gericht op langer doorwerken. Deze beleidsfocus op langer doorwerken wordt weerspiegeld in de cijfers over arbeidsparticipatie en pensionering: de arbeidsparticipatie van 50-64 jarigen neemt toe, evenals de gemiddelde pensioenleeftijd van werknemers in Nederland. Onder deze gemiddelden gaat echter veel variatie schuil, zowel in termen van de leeftijd van pensionering als de ervaringen van individuen rondom hun pensionering. Sommige mensen stoppen vroeg met werken terwijl anderen langer doorwerken. Voor sommige mensen kost pensionering grote moeite, terwijl anderen hun werkende leven relatief gemakkelijk achter zich laten.

Om variatie in pensioentransities te begrijpen, richt het gangbare onderzoek naar pensionering zich vooral op factoren tijdens de late carrière, zoals de financiële situatie, gezondheid, werksituatie en huishoudenscontext van oudere werknemers. Dit proefschrift verruimt het inzicht in de transitie van werk naar pensioen, door de rol te bestuderen van gebeurtenissen die oudere werknemers eerder in hun leven hebben meegemaakt. Vanuit het levensloop-perspectief kan worden verwacht dat gebeurtenissen die zich eerder in het leven hebben afgespeeld, gevolgen hebben voor latere uitkomsten. De wetenschappelijke inzichten ten aanzien van de relaties tussen eerdere levensgebeurtenissen en keuzes en ervaringen rondom pensionering zijn echter nog beperkt en tamelijk gefragmenteerd. De centrale onderzoeksvraag van deze dissertatie is als volgt: In welke mate en hoe kunnen verschillen in pensioengerelateerde houdingen, intenties en gedragingen van oudere werknemers in Nederland verklaard worden door ervaringen eerder in hun leven op het gebied van scholing, werk, gezondheid en familie?

Het bestuderen van deze onderzoeksvraag levert niet alleen een bijdrage aan de wetenschappelijke literatuur, maar is eveneens relevant vanuit maatschappelijk perspectief. Ten eerste wordt in de beleidsgeoriënteerde literatuur verondersteld dat ervaringen eerder in het leven (zoals mogelijkheden om vaardigheden te verbeteren) van belang zijn voor de inzetbaarheid van werknemers tijdens de late carrière. De OECD (2006) noemt

bijvoorbeeld in een rapport dat beleidsinterventies om latere pensionering aan te moedigen zich ook moeten richten op jongere werknemers. Een beter begrip van de manier waarop eerdere levensloopervaringen samenhangen met pensioentransities zou daarom relevante inzichten kunnen bieden voor beleidsmakers. Ten tweede is bestudering van de onderzoeksvraag relevant gezien de veranderingen die zijn opgetreden in levenslopen tijdens de twintigste eeuw. Zo veranderen mensen in Nederland gemiddeld genomen steeds vaker van baan, krijgen ze steeds later kinderen en zijn partner relaties meer divers geworden. Als we beter begrijpen hoe pensioentransities van de huidige oudere werknemers gerelateerd zijn aan ervaringen eerder in hun leven dan kunnen we wellicht beter voorspellen welke invloed de veranderende levenslopen zullen hebben op de pensioentransities van toekomstige cohorten.

Onderzoeksaanpak

Het doel van deze dissertatie is om een beter begrip te krijgen van de relaties tussen eerdere levensgebeurtenissen en pensioentransities. De volgende drie aspecten zijn kenmerkend voor de gevolgde onderzoeksaanpak:

1. Zowel de werkelijke timing van pensionering (gedrag) als subjectieve processen die aan pensionering voorafgaan en op pensionering volgen worden bestudeerd.
2. Er wordt onderzocht in hoeverre eerdere levensgebeurtenissen in verschillende domeinen van het leven (scholing, werk, gezondheid en familie) van belang zijn voor het begrijpen van pensioentransities en er wordt erkend dat de rol van deze factoren kan verschillen tussen mannen en vrouwen.
3. Er wordt systematisch aandacht besteed –zowel theoretisch als empirisch– aan de mechanismen die eerdere levensgebeurtenissen verbinden met pensionering (o.a. bestudering van mediërende rol van de situatie van de werknemer tijdens de late carrière).

Ten eerste wordt niet alleen pensioneringsgedrag bestudeerd, maar ook meer subjectieve facetten en processen rondom pensionering. Onderzoek naar pensionering is een interdisciplinair studieveld. Demografen, economen en sociologen houden zich veelal bezig met het verklaren van verschillen in gedrag rondom pensionering, zoals verschillen in de leeftijd waarop oudere werknemers met pensioen gaan. Psychologen en sociaal-gerontologen bestuderen vaak subjectieve aspecten van de transitie van werk naar pensioen, zoals pensioenintenties of aanpassing aan pensionering. Terwijl er in de literatuur over pensioengedrag een aantal studies zijn verschenen

over de rol van eerdere levensgebeurtenissen, is aandacht voor deze factoren in de literatuur over subjectieve aspecten van de pensioentransitie gering. In deze studie worden deze beide perspectieven gecombineerd. Niet alleen pensioengedrag, maar ook pensioenintenties en subjectieve processen die te maken hebben met het verlies van de werkrol –afstand nemen van het werk in de jaren voor pensionering en het missen van aspecten van het werk in de jaren na pensionering– worden bestudeerd vanuit een levensloopperspectief.

Ten tweede worden levensgebeurtenissen in diverse domeinen van het leven tegelijkertijd bestudeerd. Het levensloopperspectief veronderstelt dat de individuele levensloop niet unidimensioneel is. Individuen ontwikkelen zich binnen verschillende levensdomeinen en ervaringen in het ene levensdomein kunnen samenhangen met ervaringen in de andere domeinen. Er is daarom een brede benadering nodig om de effecten te bestuderen van eerdere levensgebeurtenissen die mogelijk met elkaar samenhangen. Daarbij wordt ook erkend dat sekse een modererende rol kan spelen, aangezien de betekenis van levensgebeurtenissen kan verschillen tussen mannen en vrouwen.

Ten derde wordt er aandacht besteed aan de mechanismen die eerdere levensgebeurtenissen verbinden met pensioentransities. In de sociologische pensioenliteratuur wordt beargumenteerd dat eerdere levensgebeurtenissen samenhangen met keuzes en ervaringen rondom pensionering door de gevolgen die deze gebeurtenissen hebben voor de situatie van de werknemer tijdens de late carrière. De opbouw van financiële hulpbronnen (zoals pensioen) vormt het meest voor de hand liggende mechanisme om levenservaringen te verbinden met pensionering. Eerdere levensgebeurtenissen kunnen pensioentransities echter ook beïnvloeden door hun consequenties voor de gezondheids-, werk-, of familiesituatie tijdens de late carrière. Als deze redenering systematisch wordt toegepast, dan blijkt echter dat er tegengestelde krachten actief kunnen zijn. Dit is bijvoorbeeld het geval bij opwaartse mobiliteit tijdens de carrière. Enerzijds zal dit resulteren in een betere financiële situatie in de jaren voor pensioen en meer pensioenopbouw, waardoor men eerder met pensioen zou kunnen gaan. Anderzijds zou opwaartse mobiliteit kunnen resulteren in een gunstige werksituatie in de jaren voor pensioen (bijvoorbeeld meer uitdaging in het werk) wat vervroegde pensionering juist relatief onaantrekkelijk maakt. Om het begrip van de rol van eerdere levensgebeurtenissen in pensioentransities te vergroten wordt er zowel theoretisch als empirisch aandacht besteed aan deze (mogelijk tegengestelde) mechanismen.

Om de centrale onderzoeksvraag te bestuderen zijn survey data van het NIDI Werk en Pensioen Panel geanalyseerd. De eerste ronde van dataverzameling vond plaats in 2001. In dat jaar zijn oudere werknemers (en eventueel hun partners) werkzaam bij de Rijksoverheid en drie grote private-sector ondernemingen in Nederland benaderd om deel te nemen aan een onderzoek van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) over werken, ouder worden en uittreden. In 2006-2007 en 2011 werden de traceerbare respondenten opnieuw benaderd om deel te nemen. Aangezien alle respondenten werkzaam waren op het eerste meetmoment (50 tot 64 jaar) en daarna zijn gevolgd in de tijd, geven deze data gedetailleerde inzichten in de pensioentransities van de bestudeerde werknemers. Verder zijn er tijdens de tweede dataverzamelingsronde retrospectieve vragen gesteld over scholing, werk, gezondheid en familie ervaringen eerder in het leven van de respondent. Deze informatie biedt de mogelijkheid om de centrale onderzoeksvraag te bestuderen.

In de Hoofdstukken 2 tot en met 5 van dit proefschrift wordt ingegaan op verschillende fases van de transitie van werk naar pensioen, in relatie tot eerdere levensgebeurtenissen: afstand nemen van het werk in de jaren voor pensioen (Hoofdstuk 2), pensioen transities van mannen (Hoofdstuk 3) en vrouwen (Hoofdstuk 4) en aanpassing aan het verlies van de werkrol (Hoofdstuk 5). Deze hoofdstukken zijn geschreven in de vorm van een tijdschriftartikel. Door deze aanpak kunnen de hoofdstukken onafhankelijk van elkaar worden gelezen, maar is er wel wat overlap. In Hoofdstuk 2 en Hoofdstuk 3 is gewerkt met data van Waves 1 en 2. In de Hoofdstukken 4 en 5 konden ook gegevens van Wave 3 worden gebruikt. De volgende paragrafen beschrijven de bevindingen per hoofdstuk.

‘Voorsorteren’ in de jaren voor pensionering

In de jaren voor pensionering zullen veel mensen zich gaan voorbereiden op de pensioentransitie en het leven als gepensioneerde. De geanticiperde pensioentransitie heeft mogelijk ook invloed op de wijze waarop oudere werknemers in de laatste fase van de loopbaan hun werk beleven. Zo wordt er in de internationale wetenschappelijke literatuur wel gesuggereerd dat werknemers een ‘short-timers attitude’ kunnen ontwikkelen in de fase voor pensionering. In de Nederlandstalige literatuur is deze notie ‘voorsorteren’ genoemd: het afstand nemen van het werk –in houding of gedrag– vooruitlopend op het daadwerkelijke moment van pensionering. Er zijn echter nauwelijks studies die deze theoretische notie aan de hand van kwantitatieve empirische data hebben onderzocht. Ook weten we nog weinig over de rol van werkgerelateerde ervaringen in dit proces. De centrale

onderzoeksvragen van Hoofdstuk 2 zijn daarom: (1) In hoeverre is er een proces van ‘voorsorteren’ in de jaren voor pensioen en (2) hoe beïnvloeden eerdere werkgerelateerde ervaringen dit proces?

In het NIDI onderzoek is een poging gedaan om de theoretische notie van voorsorteren empirisch uit te werken. Daartoe zijn een aantal vragen geformuleerd die houdingen en gedragingen meten, waarvan verwacht kan worden dat ze in de jaren voor pensionering aan verandering onderhevig zijn. Aangezien deze items zowel tijdens studie Wave 1 als Wave 2 beschikbaar zijn voor de werkende respondenten is het mogelijk om verschillen in voorsorteren zowel cross-sectioneel als longitudinaal te bestuderen. Uit de gegevens van 2001 blijkt dat een aanzienlijk deel van de bestudeerde werknemers afstand neemt van het werk in de jaren voor pensioen. Zo gaf 35 procent van de respondenten aan de nieuwste ontwikkelingen in zijn/haar vakgebied minder goed bij te houden dan vijf jaar geleden. Iets meer dan 30 procent was het eens met de stelling dat nieuwe verantwoordelijkheden maar aan jongeren opgedragen moeten worden en ongeveer 15 procent gaf aan alle mogelijkheden aan te grijpen om minder uren te gaan werken. Tussen Wave 1 en Wave 2 is de algemene mate van voorsorteren significant toegenomen onder de respondenten die op beide meetmomenten werkzaam waren en geen gebruik hadden gemaakt van een regeling voor (vervroegde) uittreding. Toch was er niet noodzakelijk sprake van een continu proces van afstand nemen van het werk. Terwijl voor 26 procent van de werkenden de score op de voorsorteren schaal meer dan één standaarddeviatie is toegenomen tussen de dataverzamelingen rondes, ervaart 10 procent een afname van voorsorteren van meer dan één standaarddeviatie.

In lijn met de theoretische notie van voorsorteren laten de resultaten in Hoofdstuk 2 zien dat oudere werknemers steeds meer afstand nemen van het werk in houding of gedrag naarmate ze zich dichterbij pensioen bevinden. De cross-sectionele bevindingen tonen dat hoe ouder werknemers waren tijdens de eerste dataverzamelingsronde, hoe hoger hun mate van voorsorteren was. Analyses van de panel data tonen dat oudere werknemers die tijdens Wave 2 bijna hun geplande pensioenleeftijd hebben bereikt meer zijn gaan voorsorteren dan werknemers die nog vele jaren op de arbeidsmarkt voor de boeg hebben. Ook werknemers die langer doorwerken dan hun geplande pensioenleeftijd hebben een relatief sterke neiging om afstand te nemen van het werk. De geanticiperde toekomst blijkt dus een belangrijke factor te zijn om in acht te nemen bij bestudering van het pensioneringsproces. Werkgerelateerde ervaringen –zowel eerder in het leven als tijdens de late carrière– blijken eveneens samen te hangen met afstand nemen van het werk.

De cross-sectionele analyses laten zien dat oudere werknemers die voor hun 50ste promotie hebben gemaakt of hebben deelgenomen aan aanvullende scholing lager scoren op de voorsorteren schaal dan degenen die deze ervaringen niet hebben gehad. Oudere werknemers die eerder in hun leven ernstige gezondheidsproblemen hebben ervaren sorteren juist meer voor. De panel analyses tonen dat veranderingen in termen van voorsorteren tijdens de late carrière ook samenhangen met werkgerelateerde ervaringen. Het meemaken van een promotie tijdens de late carrière zwakt het proces van voorsorteren af, terwijl gezondheidsproblemen het proces van voorsorteren versnellen.

Timing van pensionering: pensioenintenties en -gedrag

In Hoofdstuk 3 zijn de relaties tussen eerdere levensgebeurtenissen en timing van pensionering bestudeerd. Enerzijds wordt verwacht dat deze eerdere levensgebeurtenissen samenhangen met de timing van pensionering via de financiële situatie van de werknemer tijdens de late carrière, anderzijds via de niet-financiële situatie. Om deze complexe relaties te toetsen richt het hoofdstuk zich op mannen, omdat voor hen het onderscheid tussen financiële en niet-financiële paden het meest informatief en relevant zal zijn, aangezien zij in de bestudeerde cohorten vaak de hoofdkostwinners zijn. De centrale onderzoeksvraag is: In hoeverre kan vervroegde pensionering van mannen verklaard worden door eerdere levensgebeurtenissen op het gebied van scholing, werk, gezondheid en familie?

In het hoofdstuk worden niet alleen de relaties tussen eerdere levensgebeurtenissen en pensioengedrag bestudeerd, maar ook de relaties tussen eerdere levensgebeurtenissen en pensioenintenties. Pensioengedrag is niet altijd het resultaat van volledige zelfsturing en contextuele veranderingen kunnen pensioenplannen doorkruisen tijdens de late carrière. Er wordt daarom verwacht dat het bestuderen van zowel intenties als gedrag ons begrip van de relaties tussen eerdere levensgebeurtenissen en pensionering kan vergroten. Tijdens de eerste dataverzamelingsronde –toen alle respondenten nog werkzaam waren– werden ze gevraagd naar hun pensioenintenties. De antwoorden op de verschillende vragen om pensioenintenties te meten illustreren duidelijk de cultuur van vervroegde pensionering aan het begin van de 21ste eeuw. De mediane leeftijd waarop de bestudeerde mannen wilden stoppen met werken was 60 jaar. Ongeveer 61 procent van de bestudeerde mannen maakte gebruik van een regeling voor vervroegde uittreding tussen studie Wave 1 en 2, gemiddeld genomen op leeftijd 58,4. Dit was ongeveer 1,4 jaar eerder dan dat ze van plan waren.

De resultaten laten zien dat eerdere levenservaringen van de bestudeerde mannen op het gebied van scholing, gezondheid, werk en familie allemaal gerelateerd zijn aan hun pensioenintenties. Mannen die op relatief late leeftijd zijn toetreden tot de arbeidsmarkt en mannen die hebben deelgenomen aan aanvullende training voor hun 50ste levensjaar zijn geneigd om langer door te werken. Dit wordt gedeeltelijk verklaard doordat ze een grotere kans hebben op een uitdagende baan in de jaren voor pensioen. Gezondheidsproblemen voor het 50ste levensjaar hangen juist samen met een relatief sterke intentie om vervroegd met pensioen te gaan en deze relatie wordt volledig gemedieerd door de gezondheidssituatie tijdens de late carrière. Mannen die een baanwisseling hebben meegemaakt, relatief laat kinderen hebben gekregen, of zijn gescheiden hebben gemiddeld genomen de intentie om langer door te werken. Deze relaties worden (gedeeltelijk) verklaard door de minder gunstige financiële situatie (vermogen, pensioengat, financieel afhankelijke kinderen) van deze mannen tijdens de late carrière. Het meemaken van een promotie voor het 50ste levensjaar is enerzijds gerelateerd aan meer financiële hulpbronnen en anderzijds aan een meer uitdagende werksituatie en deze tegengestelde krachten doven elkaar uit: er wordt geen relatie tussen het meemaken van een promotie en pensioenintenties gevonden.

Slechts enkele van de voorspellers van pensioenintenties blijken ook significante voorspellers van pensioengedrag van de bestudeerde mannen te zijn, wat suggereert dat het relevant is om zowel intenties als gedrag te bestuderen. Deze bevindingen zouden er enerzijds op kunnen wijzen dat de speelruimte die oudere werknemers hebben om hun werkelijke pensioentransitie vorm te geven beperkt is. Zo heeft een aanzienlijk deel van de bestudeerde gepensioneerde mannen –ongeveer 1 op de 4– de pensioentransitie als (gedeeltelijk) onvrijwillig ervaren. Anderzijds kunnen de resultaten veranderingen in de situatie van de werknemer tijdens de late carrière weerspiegelen, die de effecten van de eerdere levensloopgebeurtenissen doorkruisen en afzwakken. De onderzochte groep oudere werknemers werd rond pensionering geconfronteerd met een scala aan maatregelen en reorganisaties om het vertrek van de arbeidsmarkt te bespoedigen.

In Hoofdstuk 4 worden pensioenintenties en pensioengedrag van vrouwen bestudeerd. Het hoofdstuk richt zich specifiek op de relatie tussen pensionering en eerdere levensgebeurtenissen in de familiesfeer. De onderzoeksvraag is: In hoeverre kunnen pensioenintenties en -gedrag van vrouwelijke oudere werknemers verklaard worden door de timing van kinderen krijgen en de huwelijksgeschiedenis? De mediane leeftijd waarop

de bestudeerde vrouwen wilden stoppen met werken was 60 jaar tijdens de eerste dataverzamelingsronde. Ongeveer 70 procent van hen is met pensioen gegaan binnen de tijdsperiode waarin zij geobserveerd zijn tussen Waves 1 en 3, gemiddeld op leeftijd 59,7 jaar. Terwijl de vrouwen die tussen Wave 1 en 2 met pensioen zijn gegaan over het algemeen op jongere leeftijd stopten met werken dan dat ze van plan waren –net als de bestudeerde mannen– werkten degenen die stopten tussen Wave 2 en 3 gemiddeld langer door dan dat ze van plan waren tijdens Wave 1. Waarschijnlijk hebben veranderingen in de pensioencontext tijdens het afgelopen decennium hier een rol gespeeld.

Ten aanzien van kinderen laten de resultaten zien dat vrouwen die na hun 27ste hun eerste kind hebben gekregen en nog thuiswonende kinderen hebben tijdens de late carrière relatief laat met pensioen willen gaan. Voor pensioengedrag werd dit effect echter niet gevonden. Vrouwen die ooit zijn gescheiden willen later met pensioen gaan dan continu gehuwde vrouwen, zeker degenen die de echtscheiding relatief laat (na het 40ste levensjaar) hebben meegemaakt. Het opnieuw gaan samenwonen met een partner lijkt negatieve effecten van een echtscheiding echter te compenseren. Ooit gescheiden vrouwen die samenwonen met een partner verschillen niet in hun pensioenintenties van continue gehuwde vrouwen, terwijl ooit gescheiden vrouwen die niet samenwonen met een partner relatief laat met pensioen willen gaan. Deze laatstgenoemde resultaten worden eveneens geobserveerd voor pensioengedrag. Naast familietrajecten blijken diverse aspecten van de financiële-, werk- en gezondheidssituatie van vrouwen tijdens de late carrière van invloed te zijn op zowel pensioenintenties als -gedrag. Een ongunstige financiële situatie, een uitdagende baan en een goede gezondheid hangen samen met relatief late transitie van werk naar pensioen.

Aanpassing aan het verlies van de werkrol na pensionering

In Hoofdstuk 5 wordt het aanpassingsproces na pensionering bestudeerd. Pensionering kan worden beschouwd als een belangrijke levenslooptransitie, waarbij mensen voor de uitdaging staan om een nieuwe levensstijl te ontwikkelen en zich aan te passen aan het verlies van de werkrol. Deze laatstgenoemde dimensie staat centraal in Hoofdstuk 5. De onderzoeksvraag is: In hoeverre kan variatie in de mate waarin volledig gepensioneerden de werkrol missen worden verklaard door ervaringen eerder in het leven? Bij het bestuderen van deze vraag is er aandacht besteed aan het multidimensionale karakter van het aanpassingsproces door het missen van diverse aspecten van de werkrol –geld/inkomen, sociale contacten en status– afzonderlijk te meten en te analyseren. Van deze drie aspecten blijkt het missen van sociale contacten het meest voor te komen onder de bestudeerde gepensioneerden.

Gemiddeld 2,5 jaar nadat de respondenten gebruik hadden gemaakt van een regeling voor (vervroegde) uittreding gaf ongeveer 18 procent aan de sociale contacten via het werk (heel) erg te missen. Ongeveer 12 procent gaf aan geld/inkomen te missen en 4 procent mist de status die de werkrol gaf. Hoe langer de respondenten met pensioen zijn, hoe minder geneigd ze zijn om sociale contacten via het werk te missen. Het missen van geld/inkomen en status lijkt in de jaren na pensioen niet af te nemen.

De resultaten laten verder zien dat levensgebeurtenissen in zowel de werksfeer als de familiesfeer samenhangen met het missen van aspecten van de werkrol na pensionering. Gepensioneerden die tussen hun 40ste en 50ste snel carrière hebben gemaakt hebben een gunstiger financiële situatie na pensioen en missen geld/inkomen minder dan degenen die geen promotie hebben gemaakt. Het verlies aan sociale status weegt voor degenen die snel carrière hebben gemaakt juist zwaarder. Deze bevindingen tonen dat de redenen waarom gepensioneerden hun oude werk missen afhankelijk zijn van hun carrière pad. Ook de huwelijksgeschiedenis speelt een duidelijke rol. Gescheiden gepensioneerden die niet samenwonen met een partner hebben bijvoorbeeld een grotere kans om werkgerelateerde sociale contacten en status te missen dan continu gehuwden en nooit gehuwden. Ooit gescheiden gepensioneerden die samenwonen met een partner missen geld/inkomen meer dan continu gehuwden. Deze resultaten wijzen op de rol die sociale inbedding speelt bij het proces van aanpassing aan pensioen en de financieel kwetsbare positie van ooit gescheiden personen.

Naast carrière paden en huwelijksgeschiedenis hangen ook andere hulpbronnen en kenmerken van de pensioentransitie samen met de mate waarin gepensioneerden hun eerdere werk missen. Zo hangt de gezondheidssituatie van de gepensioneerde samen met alle drie de bestudeerde aspecten van de werkrol: mensen die hun gezondheid als goed ervaren missen geld/inkomen, sociale contacten en status gemiddeld genomen minder dan mensen die gezondheidsproblemen hebben. Dit geldt eveneens voor mensen die hun pensioentransitie als vrijwillig hebben ervaren, wat wijst op het belang van controle over de pensioentransitie voor het proces van aanpassing aan het verlies van de werkrol. Ondanks dat diverse hulpbronnen en kenmerken van de pensioentransitie gerelateerd zijn aan het missen van werk na pensioen, konden ze de effecten van carrière pad en huwelijksgeschiedenis niet volledig verklaren.

Conclusie en reflectie

In Hoofdstuk 6 wordt er gereflecteerd op de drie aspecten van de onderzoeks-aanpak en worden de maatschappelijke implicaties van de onderzoeksresultaten bediscussieerd. Het eerste aspect van de onderzoeks-aanpak was het bestuderen van zowel pensioengedrag als subjectieve processen rondom pensionering. Door diverse fases van de transitie van werknemer naar gepensioneerde tegelijkertijd te bestuderen is een breed beeld verkregen van de mate van inbedding van de pensioentransitie in de individuele levensloop. Veel van de bestudeerde levensgebeurtenissen waren gerelateerd aan de aspecten van de pensioentransitie die vooraf gaan aan de werkelijke pensionering, zoals afstand nemen van het werk en pensioenintenties. Voor het werkelijke pensioengedrag en voor aanpassing aan het verlies van de werkrol na pensionering werden slechts enkele verwachte relaties geobserveerd in de data.

Ten tweede is het bestuderen van gebeurtenissen in verschillende domeinen van het leven (scholing, werk, gezondheid en familie) belangrijk gebleken voor het begrijpen van verschillen in pensioentransities tussen individuen. Ervaringen in de scholings- en arbeidsloopbaan, gezondheid eerder in de levensloop en gebeurtenissen op het gebied van huwelijk en gezinsvorming zijn relevant om diverse aspecten van de pensioentransitie te begrijpen. Met name de ervaringen in de huwelijks sfeer springen in het oog, aangezien deze belangrijk zijn voor het begrijpen van verschillende fases van de pensioentransitie, inclusief timing van pensioen en aanpassing aan pensioen.

Ten derde is het systematisch aandacht besteden aan de mechanismen die eerdere levensgebeurtenissen verbinden met pensionering informatief gebleken. Veel van de bestudeerde levensgebeurtenissen waren gerelateerd aan pensionering via de financiële-, werk-, of gezondheidssituatie van de werknemer tijdens de late carrière. De effecten van diverse ervaringen in de werk en familiesfeer op de pensioenintenties van mannen werden bijvoorbeeld verklaard door de financiële situatie van deze mannen tijdens de late carrière. Met name voor de ervaring van opwaartse mobiliteit onder mannen werden –zoals verwacht– tegengestelde mechanismen geobserveerd.

Het doel van deze studie was om een beter begrip te krijgen van de relaties tussen eerdere levensgebeurtenissen en pensioentransities. Om dit doel te bereiken werd een event-georiënteerde benadering gekozen, waarbij de levensloopgebeurtenissen als startpunt voor argumentatie en modelbouw zijn gehanteerd. Deze benadering bleek informatief te zijn en kan nog verder worden uitgebreid in toekomstig onderzoek, bijvoorbeeld door de

set van eerdere levensgebeurtenissen uit te breiden, andere aspecten van pensioentransities te bestuderen en nog dieper in te zoomen op de verbindende mechanismen. Als het onderzoeksdoel is om zoveel mogelijk variatie in pensionering te verklaren, dan zou er ook een uitkomst-georiënteerde benadering gekozen kunnen worden die zich meer richt op de situatie in de laatste fase voor pensioen. Eerdere levensgebeurtenissen zouden dan kunnen helpen deze situatie voorafgaand aan pensioen beter te begrijpen.

Maatschappelijke relevantie

In het licht van de vergrijzing is het overheidsbeleid steeds meer gericht op langer doorwerken. Dit maakt inzichten in de factoren die langer doorwerken stimuleren en werknemers gemotiveerd en betrokken houden tijdens de late carrière zeer relevant. Bovendien zullen de komende jaren veel oudere werknemers de transitie van werk naar pensioen maken, wat de vraag oproept hoe mensen pensionering ervaren en welke factoren succesvolle aanpassing voorspellen.

In dit proefschrift is een groot aantal levensloopfactoren bestudeerd in relatie tot aspecten van pensioentransities. Ervaringen eerder in het leven blijken met name samen te hangen met de manier waarop oudere werknemers hun pensionering naderen: hoe ze in hun werk staan en wat hun intenties zijn ten aanzien van de timing van pensioen. Een goede gezondheid blijkt bijvoorbeeld cruciaal te zijn om oudere werknemers gemotiveerd en betrokken te houden en voor hun bereidheid om relatief lang door te werken. Zowel werkgevers als werknemers staan voor de uitdaging om gezondheidsproblemen te voorkomen, niet alleen tijdens de late carrière, maar gedurende de hele loopbaan. Een andere relevante bevinding voor organisaties die te maken krijgen met een vergrijzend personeelsbestand is dat late carrières niet noodzakelijk worden gekenmerkt door een continu proces van afstand nemen van de werkrol. De mate van voorsorteren kan zowel toe- als afnemen in de tijd. Opwaartse mobiliteit blijkt bijvoorbeeld het proces van afstand nemen af te kunnen remmen. Vervolgonderzoek is nodig om deze dynamiek tijdens de late carrière verder te ontrafelen en om andere factoren of interventies op te sporen die kunnen voorkomen dat werknemers afstand nemen van de werkrol al ver voor hun pensionering.

Niet alleen interventies, maar ook veranderingen in individuele levenslopen zouden de pensioenbeslissingen en -ervaringen van toekomstige cohorten kunnen beïnvloeden. Juist enkele factoren die ten minste bij mannen blijken samen te hangen met de intentie om relatief laat met pensioen te gaan –zoals latere toetreding tot de arbeidsmarkt, baanwisselingen, relatief

laat kinderen krijgen en echtscheiding– zijn de afgelopen decennia steeds gebruikelijker geworden. Als we deze maatschappelijke trends verbinden met de bevindingen van deze studie en veronderstellen dat de bevindingen ook gelden voor de jongere cohorten, dan zou er verwacht kunnen worden dat de intentie om vervroegd met pensioen te gaan zwakker wordt onder jongere cohorten. In termen van aanpassing aan pensioen vragen met name de resultaten ten aanzien van echtscheiding om aandacht. Gescheiden personen die niet samenwonen met een partner blijken relatief kwetsbaar te zijn in de transitie van werk naar pensioen en zijn geneigd om de sociale dimensies van de werkrol te missen na pensionering.

Of de relaties tussen eerdere levensgebeurtenissen en pensioentransities gelijk blijven onder de cohorten die in de (nabije) toekomst met pensioen zullen gaan is een belangrijke vraag voor toekomstig onderzoek. Levenslopen zijn aanzienlijk veranderd, maar ook de context waarbinnen mensen pensioenbeslissingen nemen verandert sterk. De werknemers die zijn onderzocht in de huidige studie zijn ouder geworden binnen een context waar werknemers vroeg met pensioen gingen en gebruik konden maken van relatief genereuze uitredingsregelingen. Deze context wordt echter geleidelijk vervangen door beleid gericht op langer doorwerken, toenemende financiële onzekerheid en meer individuele verantwoordelijkheid. Wellicht krijgen oudere werknemers door deze ontwikkelingen meer ruimte voor zelfsturing in hun pensioentransitie, maar neemt ook de individuele verantwoordelijkheid toe om voorbereidingen te treffen voor pensionering al tijdens de eerdere levensloop. Door deze ontwikkelingen kunnen transities en ervaringen tijdens de late carrière meer heterogeen en complex worden en wellicht sterker verbonden met gebeurtenissen eerder in het leven.